YASHIRIN IQTISODIYOT VA UNING OQIBATLARI

To‘rayev Abduvohid Kuldashevich
Samarqand iqdisodiyod va servis inistituti
“Raqamli iqdisodiyod” kafedrasi assistenti
abduvoxidturayev70@gmail.com
Ziyokulova Sabrina

SamISI talabasi

Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20061722

Annotatsiya: Ushbu maqolada yashirin iqtisodiyot (shadow economy) tushunchasining zamonaviy talqini, uning shakllanish omillari hamda milliy iqtisodiyotga ta’siri dolzarb ma’lumotlar asosida tahlil qilinadi. Xususan, raqamli iqtisodiyotning kengayishi, elektron to‘lov tizimlari rivoji va davlat tomonidan kuchaytirilayotgan fiskal nazorat sharoitida yashirin iqtisodiyotning yangi ko‘rinishlari va transformatsiyasi o‘rganiladi. Maqolada yashirin iqtisodiyotning asosiy oqibatlari — soliq tushumlarining kamayishi, raqobat muhitining buzilishi, investitsion jozibadorlikning pasayishi hamda ijtimoiy tengsizlikning ortishi kabi jihatlar ilmiy asosda yoritilgan.

Kalit so‘zlar: yashirin iqtisodiyot, norasmiy sektor, soliq siyosati, raqamli iqtisodiyot, fiskal nazorat, iqtisodiy xavfsizlik, investitsion muhit, korrupsiya, naqd pulsiz to‘lovlar, iqtisodiy barqarorlik.

Asosiy qism

Yashirin iqtisodiyot zamonaviy iqtisodiy tizimning ajralmas, biroq salbiy baholanadigan tarkibiy qismi hisoblanadi. Uning mohiyati iqtisodiy faoliyatning rasmiy statistik hisobdan yashirilishi yoki davlat nazoratidan chetda amalga oshirilishida namoyon bo‘ladi. 2024–2025-yillarda olib borilgan xalqaro tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, yashirin iqtisodiyot nafaqat rivojlanayotgan davlatlarda, balki rivojlangan iqtisodiyotlarda ham ma’lum darajada mavjud bo‘lib, uning ulushi mamlakatning institutsional rivojlanish darajasi, soliq siyosati va boshqaruv sifatiga bevosita bog‘liqdir.

Birinchidan, yashirin iqtisodiyotning shakllanish omillarini tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy sharoitda ushbu omillarni iqtisodiy, institutsional va texnologik guruhlarga ajratish mumkin. Iqtisodiy omillar qatoriga yuqori soliq yuklamasi, ish o‘rinlarining yetishmasligi va daromadlar tengsizligi kiradi. Masalan, Jahon bankining 2024-yilgi hisobotida qayd etilishicha, yuqori soliq stavkalari va murakkab soliq tizimi norasmiy faoliyatga o‘tishni rag‘batlantiruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi [1]. Shu bilan birga, kichik biznes subyektlari uchun byurokratik to‘siqlar ham yashirin iqtisodiyotning kengayishiga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, raqamli iqtisodiyot rivoji yashirin iqtisodiyotning yangi shakllarini yuzaga keltirmoqda. Ilgari yashirin faoliyat asosan naqd pul operatsiyalari orqali amalga oshirilgan bo‘lsa, bugungi kunda kriptovalyutalar, anonim elektron hamyonlar va onlayn platformalar orqali ham keng tarqalmoqda. Xalqaro Valyuta Jamg‘armasi (IMF)ning 2025-yilgi tahliliga ko‘ra, raqamli aktivlardan foydalanish darajasi oshgani sari moliyaviy operatsiyalarni kuzatish

va nazorat qilish yanada murakkablashmoqda [2]. Bu esa davlat organlaridan yangi texnologik nazorat vositalarini joriy etishni talab qiladi.

Uchinchidan, yashirin iqtisodiyotning iqtisodiyotga ta’siri ko‘p qirrali va murakkabdir. Eng avvalo, u davlat byudjeti daromadlarining kamayishiga olib keladi. Soliq tushumlarining yetarli darajada shakllanmasligi esa ijtimoiy sohalarni moliyalashtirish imkoniyatlarini cheklaydi. OECD tashkilotining 2024-yilgi ma’lumotlariga ko‘ra, yashirin iqtisodiyot yuqori bo‘lgan mamlakatlarda soliq tushumlari YAIMga nisbatan o‘rtacha 5–7% ga past bo‘ladi [3]. Bu esa davlatning ijtimoiy siyosatini amalga oshirishda jiddiy muammolarni yuzaga keltiradi. Shuningdek, yashirin iqtisodiyot sog‘lom raqobat muhitini buzadi. Rasmiy faoliyat yuritayotgan korxonalar soliq va boshqa majburiy to‘lovlarni amalga oshirgan holda ishlasa, norasmiy sektor vakillari bunday majburiyatlardan qochadi. Natijada bozorda teng sharoit buzilib, halol biznes subyektlarining raqobatbardoshligi pasayadi. Bu holat investitsion muhitga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi, chunki investorlar uchun shaffof va barqaror iqtisodiy tizim muhim ahamiyatga ega.

Yashirin iqtisodiyot (soya iqtisodiyoti)ni qisqartirish O‘zbekistonda iqtisodiy islohotlarning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralib, bu borada bir qator Prezident farmon va qarorlari qabul qilingan. Ushbu normativ-huquqiy hujjatlar iqtisodiy faoliyatni legallashtirish, soliqqa tortish bazasini kengaytirish va davlat byudjeti daromadlarini oshirishga xizmat qiladi. Avvalo, 2019-yil 24-yanvardagi PF–5635-son Farmon orqali soliq tizimini tubdan takomillashtirish choralari belgilandi. Ushbu hujjatda soliq stavkalarini pasaytirish, soliq yukini optimallashtirish va tadbirkorlik subyektlari uchun qulay sharoitlar yaratish orqali ularni yashirin iqtisodiyotdan chiqarish asosiy maqsad sifatida ko‘rsatib o‘tilgan[4]. Mazkur yondashuv iqtisodiy faoliyatni rasmiylashtirishni rag‘batlantirishga xizmat qildi.

Yashirin iqtisodiyotning ijtimoiy oqibatlari ham sezilarli darajada muhimdir. Norasmiy sektorda band bo‘lgan aholi qatlamlari ko‘pincha ijtimoiy himoya tizimidan chetda qoladi. Masalan, pensiya, tibbiy sug‘urta va boshqa ijtimoiy kafolatlardan foydalanish imkoniyati cheklanadi. Xalqaro Mehnat Tashkiloti (ILO)ning 2024-yilgi hisobotida ta’kidlanishicha, norasmiy bandlik global mehnat bozorining qariyb 60% ini tashkil etadi va bu ijtimoiy tengsizlikni kuchaytiruvchi asosiy omillardan biridir [4].

O‘zbekiston sharoitida ham yashirin iqtisodiyotni qisqartirish bo‘yicha so‘nggi yillarda muhim islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, soliq tizimini soddalashtirish, elektron hisob-fakturalar tizimini joriy etish, onlayn nazorat-kassa mashinalarini kengaytirish hamda naqd pulsiz to‘lovlar ulushini oshirish orqali iqtisodiy faoliyatni legallashtirishga erishilmoqda. Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlariga ko‘ra, 2024-yilda naqd pulsiz to‘lovlar hajmi sezilarli darajada oshgan va bu yashirin iqtisodiyot ulushining qisqarishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatgan [5]. Shu bilan birga, yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashishda innovatsion yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Sun’iy intellekt va katta ma’lumotlar (Big Data) texnologiyalaridan foydalanish orqali soliq to‘lovchilar faoliyatini tahlil qilish, xavfli operatsiyalarni aniqlash va nazoratni kuchaytirish imkoniyati yaratilmoqda. Jahon iqtisodiy forumining 2025-yilgi hisobotida qayd etilishicha, raqamli monitoring tizimlari joriy etilgan mamlakatlarda yashirin iqtisodiyot darajasi sezilarli darajada kamaygan [6]. Umuman olganda, yashirin iqtisodiyot murakkab va ko‘p omilli hodisa bo‘lib, uni qisqartirish uchun kompleks yondashuv talab etiladi. Bu jarayonda nafaqat iqtisodiy, balki institutsional va texnologik islohotlar muhim rol o‘ynaydi. Zamonaviy sharoitda raqamlashtirish, shaffoflikni oshirish va tadbirkorlik muhitini yaxshilash orqali yashirin iqtisodiyot ulushini sezilarli darajada kamaytirish mumkin.

Keyingi muhim hujjat — 2020-yil 30-oktabrdagi PF–6098-son Farmon bo‘lib, u bevosita yashirin iqtisodiyotni qisqartirishga qaratilgan. Ushbu farmonga muvofiq soliq ma’murchiligini raqamlashtirish, onlayn nazorat-kassa texnikalarini keng joriy etish hamda naqd pulsiz hisob-kitoblarni rivojlantirish choralari belgilandi[7]. Natijada iqtisodiy operatsiyalar ustidan nazorat kuchaytirilib, yashirin aylanmalarni aniqlash imkoniyati oshirildi. Shuningdek, 2021-yil 7-sentabrdagi PQ–5252-son Qaror orqali soliq ma’murchiligini yanada takomillashtirish va iqtisodiy jarayonlarni shaffoflashtirishga alohida e’tibor qaratildi. Ushbu qaror asosida elektron hisob-faktura tizimi keng joriy etildi, soliq nazorati mexanizmlari kuchaytirildi va iqtisodiy faoliyat ustidan monitoring tizimi takomillashtirildi[8]. Bu esa yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirishga bevosita ta’sir ko‘rsatdi. Umuman olganda, Shavkat Mirziyoyev tomonidan olib borilayotgan siyosat doirasida yashirin iqtisodiyotga qarshi kurash kompleks yondashuv asosida amalga oshirilmoqda. Ushbu farmon va qarorlar nafaqat nazoratni kuchaytirishga, balki tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash, iqtisodiy erkinlikni kengaytirish va bozor mexanizmlarini rivojlantirish orqali yashirin iqtisodiyotning ildiz sabablarini bartaraf etishga qaratilgan.

Yashirin iqtisodiyot zamonaviy iqtisodiy tizimda murakkab va ko‘p qirrali hodisa sifatida namoyon bo‘lib, uning mavjudligi mamlakat iqtisodiy rivojlanishiga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatadi. Mazkur tadqiqot doirasida olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, yashirin iqtisodiyot nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy va institutsional muammolarni ham yuzaga keltiradi. Ayniqsa, 2024–2025-yillarda global iqtisodiyotda yuz berayotgan raqamli transformatsiya jarayonlari ushbu hodisaning yangi shakllarini yuzaga keltirib, uni yanada murakkablashtirmoqda.

Tahlillar asosida aniqlanishicha, yashirin iqtisodiyotning asosiy sabablari sifatida yuqori soliq yuklamasi, murakkab byurokratik tartiblar, ish o‘rinlari yetishmasligi va iqtisodiy tengsizlik kabi omillar ajralib turadi. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar rivoji ham ikki tomonlama ta’sir ko‘rsatmoqda: bir tomondan, u yashirin faoliyatni amalga oshirish uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda, ikkinchi tomondan esa davlat uchun nazoratni kuchaytirish va shaffoflikni oshirish vositasiga aylanmoqda. Aynan shu jihat zamonaviy iqtisodiy siyosatning asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda.

Xulosa

Yashirin iqtisodiyotning oqibatlari chuqur va keng qamrovli bo‘lib, eng avvalo davlat byudjeti daromadlarining kamayishiga olib keladi. Bu esa ijtimoiy sohalarni moliyalashtirish imkoniyatlarini cheklab, aholining turmush darajasiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Bundan tashqari, norasmiy sektorning kengayishi sog‘lom raqobat muhitini buzadi, halol biznes yuritayotgan subyektlar uchun noqulay sharoit yaratadi va investitsion jozibadorlikni pasaytiradi. Ijtimoiy jihatdan esa norasmiy bandlikning yuqori darajasi aholini ijtimoiy himoya tizimidan chetda qoldirib, tengsizlikning kuchayishiga sabab bo‘ladi.

O‘zbekiston misolida ko‘rib chiqilganda, so‘nggi yillarda yashirin iqtisodiyotni qisqartirishga qaratilgan keng qamrovli islohotlar amalga oshirilayotgani kuzatilmoqda. Xususan, soliq tizimini soddalashtirish, raqamli texnologiyalarni joriy etish, elektron to‘lov tizimlarini kengaytirish va iqtisodiy faoliyatni legallashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar ijobiy natijalar bermoqda. Bu jarayonlar iqtisodiyotda shaffoflikni oshirish, soliq tushumlarini ko‘paytirish va biznes muhitini yaxshilashga xizmat qilmoqda.

Kelgusida yashirin iqtisodiyot ulushini yanada qisqartirish uchun kompleks yondashuv zarur. Avvalo, institutsional islohotlarni davom ettirish, soliq tizimini yanada soddalashtirish va tadbirkorlik faoliyati uchun qulay sharoitlar yaratish muhim hisoblanadi. Shu bilan birga, raqamli nazorat tizimlarini rivojlantirish, sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar texnologiyalaridan keng foydalanish orqali iqtisodiy faoliyat ustidan samarali monitoringni yo'lga qo'yish lozim. Aholi va tadbirkorlar o'rtasida huquqiy va iqtisodiy madaniyatni oshirish ham muhim omillardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. World Bank. Global Economic Prospects, 2024. https://www.worldbank.org
2. PF–5635-son Farmon, 24-yanvar 2019-yil – "Soliq tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida".
3. International Monetary Fund (IMF). Digital Finance and Shadow Economy Report, 2025. https://www.imf.org
4. OECD. Tax Administration and Informal Economy Report, 2024. https://www.oecd.org
5. International Labour Organization (ILO). World Employment and Social Outlook, 2024. https://www.ilo.org
6. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. 2024-yil hisobotlari. https://stat.uz
7. PF–6098-son Farmon, 30-oktabr 2020-yil – "Yashirin iqtisodiyotni qisqartirish va soliq organlari faoliyati samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida".
8. PQ–5252-son Qaror, 7-sentabr 2021-yil – "Soliq ma'murchiligini yanada takomillashtirish va yashirin iqtisodiyotni qisqartirish chora-tadbirlari to'g'risida".
9. World Economic Forum. Future of Digital Economy Report, 2025. https://www.weforum.org